

Aida İmanquliyevanın tədqiqatlarında mədəni yaxınlıq və sintez

Mahir Həmidov

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rus ədəbiyyatından tutmuş, amerikan, Avropa ədəbiyyatına qədər, müsəlman sufi düşüncə tərzinə, Qərb və Uzaq Şərqdəki düşüncə cərəyanlarına dərinləndirən bələd olan ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından ədəbi-fəlsəfi irsinin tədqiq edilib yalnız Azərbaycan oxucusuna deyil, eyni zamanda dünyaya ictimaiyyətinin də diqqətinə çatdırılan, bu dəyərli irsin tədqiqinə yeni aspektdən yanaşan, elmi-ədəbi tədqiqatın önəmli bir parçası olan “müqayisəli ədəbiyyat” fonunda ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından yaradıcılığının müqayisəli tədqiqatını aparan görkəmli ərəbşünas alim məhz Aida İmanquliyeva olmuşdur.

Hər hansı bir ədibin yaradıcılığının və ya ədəbi cərəyanın müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunması asan məsələ deyil. Xüsusən də bu tədqiqat müxtəlif multikultural dəyərləri, mədəniyyətləri öz yaradıcılıqlarında təcəssüm etdirən ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından nümayəndələrinin bədii irsi fonunda daha çətindir. Onların xristian və müsəlman mədəniyyətlərindən qidalanan şəxsiyyəti daha sonra rus və Amerika intellektuallarının və qədim hind inanclarının təsiri nəticəsində formalaşaraq yeni elmi-ədəbi simaların üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, ədəbiyyatla yanaşı, Həllac Mənsur, İbn Ərəbi, İbn Fariz, İbn Sina, Əbul Alə əl-Məarri, Cəlaləddin Rumi kimi müsəlman mütəfəkkirlərinin, xristian mistik cərəyanlarının, amerikan transsendentalistlərinin və Uzaq Şərq düşüncə və inanc sistemlərindən Latso, Budda, Brahma kimi fikir öndərlərinin təlimlərinin bilicisi olan ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından ədəbi irsinin müqayisəli tədqiqatını apara bilmək ən azından həmin mütəfəkkirləri ədiblər qədər bilməyi tələb edir. Bu baxımdan ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından ədəbi-fəlsəfi irsini, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz ədib və mütəfəkkirlərlə müqayisəli şəkildə tədqiq etmək Aida xanımın, sadəcə, ərəb ədəbiyyatı mütəxəssisi kimi deyil, eyni zamanda, fərqli ədəbi və fəlsəfi cərəyanların, multikultural dəyərlərin də dərin bilicisi olduğunu göstərir.

Aida xanım ərəb, rus, türk, ingilis, fransız, bir sözlə dünya ədəbiyyatının bilicisi idi. O, İslamdan öncəki Cahiliyyə şairlərinin əsərlərini, İslamdan sonrakı ərəb ədəbiyyatını, XIX yüzillikdə Avropanın təsiri altında yeni janrlarda yaradılmış müasir ərəb ədəbiyyatını gözəl bilirdi. Buna görə də o, ərəb məhcər ədəbiyyatının orijinal təhlilini verə bildi və bu təhlillərin ərəb müəlliflərinin yazdıqlarından daha güclü və hərtərəfli olduğunu söyləmək mümkündür. Onlar məhcər şair və yazıçılarından tərəcəməyi-halını, əsərlərindən nümunələri verməklə kifayətlənir, elmi təhlilə bir qədər səthi yanaşırlar. Aida xanımsa dərinliklərə baş vurur, məsələlərə, xüsusilə multikultural dəyərlərə elmi prinsiplə yanaşır, bütün məziyyətləri əhatə etməyə çalışırdı.

Ədəbi cərəyanlara gəldikdə Aida xanım Cübran Xəlil Cübranın erkən yaradıcılığında sentimentalizm cərəyanını izləməsini, sonralar sentimentalizmdən romantizmə keçid dövrünü yaşamasını, Əmin ər-Reyhaninin ərəb romantizminin təşəkkülündə rolunu, Mixail Nuayməninin rus ədəbiyyatındakı realizmdən bəhrələnməsini ustalıqla açıb göstərmişdir.

A.İmanquliyevanın bu sahədəki tədqiqatlarını yüksək qiymətləndirən görkəmli şərqşünas alim, akademik Vasim Məmmədəliyevin sözləri ilə desək, “Aida İmanquliyeva məhcər ədəbiyyatının

ən görkəmli nümayəndələri Cübran Xəlil Cübranın və Əmin ər-Reyhaninin daha çox Qərb romantizminin, Mixail Nuayməninin isə rus tənqidi realizminin təsirinə məruz qaldığını göstərmiş və bunun əsas səbəbini onların dünyagörüşü, düşükləri mühit, ədəbi-bədii qayəsi və yaradıcılıq istiqamətləri ilə bağlamışdır. Müəllif çox doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Cübran və ər-Reyhanidə R.U.Emersonun, U.Uitmenin, N.Toronun, Şellinin, Bayronun, Hüqonun təsiri daha çox hiss edildiyi halda, Poltavada təhsil almış Mixail Nuayməninin bədii yaradıcılığında L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Çexovun, ədəbi-tənqidi məqalələrində isə V.Belinskinin təsiri müşahidə olunur”.

Aida xanımın elmi yaradıcılığının aparıcı motivi Şərqlə-Qərb məsələsi idi. O, əsrlər boyu bir-biri ilə mübarizə aparmış bu iki qütbün ortaq və fərqli cəhətlərinin, onları birləşdirən və ayıran xüsusiyyətlərin ədəbiyyatda necə əks olunması məsələsini, bir sözlə multikultural dəyərləri araşdırırdı.

A.İmanquliyeva “Qələmlər birliyi və Mixail Nuaymə”, “Yeni ərəb ədəbiyyatı korifeyləri” və “Cübran Xəlil Cübran” adlı əsərlərində bu müqayisəli elmi tədqiqatı ortaya qoymuş, dünya tədqiqatçıları arasında ərəb məhcər ədəbiyyatının yüksək səviyyədə araşdırılmasına öncüllük etmişdir.

Mixail Nuaymə nümunəsində A. İmanquliyevanın apardığı müqayisəli ədəbiyyat tədqiqatından, xüsusilə də Mixail Nuayməninin

ədəbi irsinin rus ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunmasından konkret misallar çərçivəsində bəhs etmək daha məqsədəuyğundur.

Erkən yaşlarından rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından təmasda olan Nuaymə bu ədəbiyyatın öncülləri sayılan Tolstoy, Dostoyevski, Turgenev, Belinski, Çexov, Puşkin, Qoqol və başqa görkəmli ədiblərə olan heyranlığını hər zaman özünə açıq bir şəkildə dilə gətirib. Nuaymə yaradıcılığında rus ədəbi irsinin təsiri özünü iki istiqamətdə göstərir: birincisi, ədəbiyyatda reformist fikirlərin səslənməsi və ədəbiyyatın ictimai rolunun olması, ikincisi isə, bu ədəbiyyatda daha çox, din, kilsə, varlıq mövzusunda Nuayməninin fikir dünyasının bəhrələndiyi yazıçıların mövcudluğu.

Ədəbiyyatda yenilik tərəfdarı olan Nuayməninin əsərlərində rus klassiklərinin təsir dairəsini

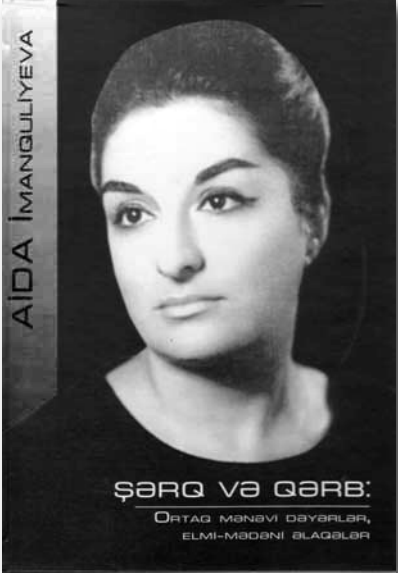
müəyyən edən A.İmanquliyeva konkret misallar əsasında müqayisəli ədəbi çalışma aparıb. Məşhur rus tənqidçisi Belinskinin ədəbi-tənqidi görüşlərinin M.Nuayməninin ədəbi-tənqidi estetikasının formalaşmasındakı rolundan bəhs edən A.İmanquliyeva məhz bunun sayəsində Nuayməninin klassik ərəb tənqidi düşüncə tərzinin xaricinə çıxaraq, ədəbiyyatın əsas vəzifəsinin nədən ibarət olduğuna açıqlıq gətirdiyini ifadə edir. Belinski kimi Nuayməninin də ədəbiyyatın mühüm sahəsi olan teatr əsərlərinin cəmiyyətin doğru istiqamətdə addım atmasında, teatr səhnəsi vasitəsilə həqiqətlərin olduğu kimi birbaşa tamaşaçıya təqdim olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək, bu iki görkəmli ədib arasında paralellər aparan Aida xanım Nuayməninin ərəb cəmiyyəti içərisindəki tərbiyəvi və reformist rolunun Belinskinin rus cəmiyyəti içərisindəki rolundan az olmadığını vurğulayır.

M.Nuayməninin hekayə müəllifi kimi formalaşmasında da rus ədiblərinin böyük rolu olmuşdur. Çexov və Turgenev ilə Nuaymə arasında müqayisələr aparan A.İmanquliyeva xüsusən də ikincisinin Nuaymə üzərindəki təsiri ön plana çəkir. Hətta Nuayməninin “əl-Əba vəl-bənun” (“Atalar və oğullar”) adlı dram əsərinin Turgenevin eyniadlı əsəri ilə bənzərlik təşkil etdiyini və bunun, sadəcə, ad oxşarlığı deyil, eyni zamanda əsərin sujetinin, qəhrəmanların rus yazıçısının

əsəri ilə bənzərlik təşkil etdiyini xüsusi qeyd edən Aida xanım iki əsər arasında müqayisə apararaq dolğun təhlillərə yer verir.

M.Nuayməninin ədəbi şəxsiyyətinin, xüsusən onun din, kilsə, varlıq kimi mövzularda dünyagörüşünün formalaşmasında, şübhəsiz ki, rus ədibi və mütəfəkkiri Tolstoyun rolu böyük olub. Erkən yaşlarından etibarən Tolstoyun əsərlərini mütaliə edən Nuayməninin ədəbiyyatda dini motivli mövzuların işlənməsində ondan ilhamlandığını qeyd edən A. İmanquliyeva Nuayməninin kilsəyə və din adamlarına qarşı mövqeyinin dəyişməsində bu görkəmli rus ədibinin böyük rolu olduğunu vurğulayır.

Görkəmli ərəbşünas alim məhcər ədəbiyyatçılarını rus ədəbiyyatçıları ilə müqayisə etməklə kifayətlənmir. O, eyni zamanda amerikan yazıçıla-

rının, xüsusilə, amerikan transsendentalistlərinin öncüsü olan Emersonun məhcər ədəbi quruluşunun nümayəndələri üzərindəki təsirlərindən bəhs edir. Xüsusən də, Nuayməninin fəaliyyətinin üçüncü mərhələsində ədəbi yaradıcılığını transsendentalizmin təməl prinsipləri üzərinə bina etdiyini, bundan sonrakı yaradıcılıq fəaliyyətində daha çox varlıq, varlığın mahiyyəti, ölüm kimi fəlsəfi mövzulardan bəhs edən əsərlər qələmə aldığını vurğulayır. Həqiqəti dərk etmədə rəşional ağıldan daha çox, intuisiya yolu ilə qəlbə ön plana çəkən amerikan transsendentalistlərinin dünyagörüşləri ilə Nuayməninin bu çərçivədəki düşüncə forması arasında yaxınlıq var. Əslində bu düşüncə tərzini, sadəcə, amerikan transsendentalistlərində mövcud deyil. Bunu qədim hind inanclarında, müxtəlif mistik cərəyanlarda və müsəlman sufi ənənəsində də görmək mümkündür. Bu kimi reallıqları ön plana çəkən A.İmanquliyeva çox-çəşidli mədəniyyət qaynaqlarından bəhrələnməsi ilə müasir ərəb ədəbiyyatında iz qoyan Nuayməninin ədəbi yaradıcılığının fərqli mədəniyyətlərlə olan əlaqəsini üzə çıxarmışdır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, ərəb ədəbi tənqidçiləri müasir ərəb ədəbiyyatında ilk novella nümunəsinin Misir yazıçısı Məhəmməd Teymurun 1917-ci ildə qələmə aldığı “Fil-qitar” (“Qatarda”) adlı hekayəsinin olduğunu söyləyirlər. Ancaq A. İmanquliyeva bu mövzuda da ərəb ədəbiyyatçılarından bir addım önə çıxaraq, müqayisəli ədəbiyyat prizmasından yanaşmaqla adını qeyd etdiyimiz müəllifin novellasını M.Nuayməninin hələ 1914-1915-ci illərdə qələmə aldığı “Sənətuhələcədidə” (“Onun təzə ili”) və “əl-Aqir” (“Qısır”) adlı hekayələri ilə müqayisə edir. Nuayməninin hekayələrindəki süjet xəttinin Məhəmməd Teymurun hekayəsi ilə müqayisədə daha uğurlu olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda Aida xanımın ifadəsi ilə desək, “M.Teymur hekayəsində qəhrəmanlarının zahiri görünüşlərini təhlil etməklə kifayətləndiyi halda, Nuaymə qəhrəmanlarının daxili aləmlərinə də nüfuz etməyi bacarmış, onların psixoloji vəziyyətlərini də oxucuya məharətlə çatdırıb bilməmişdir”. Nəticə etibarilə, Nuayməninin adlarını qeyd etdiyimiz iki əsərinin müasir ərəb ədəbiyyatında novella janrının ilk nümunələri olaraq qəbul oluna biləcəyini müqayisəli şəkildə üzə çıxaran A.İmanquliyeva bir çox ərəb ədəbiyyatçısı ilə müqayisədə fərqli yanaşma nümayiş etdirmişdir.

A.İmanquliyevanın müqayisəli elmi araşdırmalarından görüldüyü kimi, o, sadəcə, tanınmış ərəb-

şünas kimi deyil, eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin və fərqli ədəbi-fəlsəfi cərəyanların dərin bilicisi olaraq elm dünyasında öz dəst-xəttini qoymuş, elmi məsələlərə qlobal şəkildə, multikultural dəyərlər sistemi çərçivəsində yanaşmış bir alimdir. Ona görə də bu görkəmli alimimizin irsini öyrənmək mədəniyyətin müxtəlif sahələri haqqında fikir əldə etməyə, dünya ədəbiyyatına vahid bucaq altında baxmağa kömək edir.

Əslində bu gün qloballaşan dünyamızda Şərqlə Qərb – bu iki fərqli dünya arasında ortaq dəyərlər axtarılıb tapmağa çalışan hər bir tədqiqatçı üçün ərəb məhcər ədəbiyyatçılarından yaradıcılığı, eləcə də bu yaradıcılığın tədqiqinə bir ömür həsr edən A.İmanquliyevanın əsərləri qiymətli mənəbə kimi öz dəyərini hər zaman qoruyub saxlamışdır.

Mahir Hamidov

Cultural relationship and synthesis in Aida İmanquliyeva's researches.

Summary

This article aims to discuss the creativity of Aida İmanquliyeva, who was prominent scientist of Arab Mahjar literature studies. Arab Mahjar literature was formed by various type of cultures. A.İmanquliyeva has explored this literature's cultural heritage and created a unique path in this regard.